

ГЕОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТУРИСТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Іван ДУДНИК, *Оксана БОРИСЮК, Віктор САЙЧУК

Національний авіаційний університет, Київ, Україна
*imv2008@ukr.net

Анотація:

До найважливіших завдань географії в контексті формування теоретичних засад туризмознавства слід віднести необхідність обґрунтування сутності інтегрального гносеологічного об'єкта (туристичної системи) та виявлення механізмів її функціонування. Наявність туристичних процесів є головною сутністю власне існування туристичної системи. В науковій, навчальній географічній та регіонально-економічній літературі недостатня увага приділена з'ясуванню питань теоретичного обґрунтування сутності та особливостей (структурних, функціональних, технологічних) туристичних процесів, що зумовлює нечіткість методичних підходів до їх кількісного виміру і оцінки. Загалом туристичний процес можна розглядати як зміни стану туристичної системи в часі та просторі. Стан цієї системи характеризується такими параметрами як територіальні масштаби, структурні та функціональні характеристики, форми внутрішньої територіальної організації, обсяги, динаміка та структура туристичного потоків. Відповідно туристичний процес полягає у зміні цих параметрів. В результаті дослідження констатуємо, що туристично-географічний процес являє собою складне поєднання динамічних та структурних змін станів туристично-географічної системи, що виявляється в динаміці геопросторових переміщень туристів (туристичні потоки), структурних та територіальних параметрів як системи в цілому, так і її окремих елементів.

Ключові слова: транспортний процес, транспортно-географічний процес, туристичний процес, туристична система, туристично-географічна система.

GEOGRAPHICAL INTERPRETATION OF THE TOURIST PROCESS

Ivan DUDNYK, *Oksana BORYSIUK, Viktor SAICHUK

National Aviation University, Kyiv, Ukraine
*imv2008@ukr.net

Abstract:

The most important tasks of geography in the context of shaping the theoretical foundations of tourism include the need to substantiate the essence of an integral epistemological object (tourist system) and identify the mechanisms of its functioning. The presence of tourist processes is the main essence of the actual existence of the tourist system. The objectively inherent conditions for the implementation of any process are as follows: the presence of an object or phenomenon, that is, the actual substance that changes or is in the process; presence of time changes; the presence of spatial connections and their geospatial localization; the geospatial and temporal orientation of object changes. The tourist system is considered as a generalized object, that is, a substance that changes or is in the process, and in the context of geographic methodology it is conceptualised as a tourist-geographic system. The mechanism of the functioning of the tourist system should be understood, first of all, as connections and relations within the system that are formed under the influence of a set of factors and subordinate to the general goal of the system. In order to clarify the essence and peculiarities of the tourist process, we substantiate the hypothesis of isomorphism of transport, transport-geographic and tourist processes, the common defining feature of which is mutual relations. Connections mean material, energy and informational exchange between geographical objects. Primarily territorial connections, namely those connections that are carried out by overcoming space, are considered. The common features of the given definitions are: first, the presence of a transportation operation in the each of them, the essence of which is the spatial (territorial) movement of people; second, both transport and tourist processes are sub-processes of the general socio-geographical process, and therefore they cause changes both in the socio-geographical system in general and in the touristic-geographical system in particular. The definition of the tourist-geographical process is proposed as a set of actions and operations that make possible geospatial connections between the elements of the tourist-geographical system. The constituent parts of this process should be considered primarily the transportation and transfer of tourists from one type of transport to another, which have a clearly defined spatial and territorial character and constitute the essence of tourism (territorial movements, travel).

Key words: transport process, transport-geographical process, touristic process, touristic system, touristic-geographical system.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2023.89.42-52>

UDC: 911.372:711.55(477.53-25)

Вступ. Географічна наука, в силу специфіки своїх теоретико-методологічних підходів (комплексність, гносеологічна інтеграція різноякісних явищ, геопросторовість), має посісти особливе місце в обґрунтуванні теоретичних та методичних засад туризмознавства. Це стосується, на наш погляд, насамперед системно-інтеграційної функції – об'єднання, агрегування, узгодження, органічно системне впорядкування результатів часткових досліджень різних наукових дисциплін в єдиній системі туризмознавства.

До найважливіших завдань географії в такому контексті слід віднести необхідність обґрунтування сутності інтегрального гносеологічного об'єкта – туристичної системи – та виявлення механізмів її функціонування. Під механізмом функціонування туристичної системи варто розуміти насамперед зв'язки та відношення всередині системи, що формуються під впливом сукупності чинників та підпорядковані загальній меті системи. Тобто, механізм функціонування системи можна уявити як сукупність процесів взаємодії між елементами, що забезпечують її цілісність.

Виходячи з цього можна стверджувати, що однією з найважливіших необхідних умов існування туристичної системи є наявність туристичних процесів, які, на наш погляд, є головною сутністю власне існування такої системи.

Метою статті є обґрунтування з позицій методології суспільної географії концептуальних положень щодо сутності та особливостей туристичного процесу як невід'ємного атрибуту функціонування туристично-географічної системи. Така мета передбачає розгляд особливостей суспільно-географічної системи як загального середовища, яке істотно обумовлює туристичні процеси. Також детального розгляду заслуговує туристично-географічна система як об'єкт, в якому безпосередньо відбуваються туристичні процеси. Варто також приділити увагу сутності та специфічним особливостям суспільно-географічного процесу, як загального контексту геопросторових змін в туристичній системі.

Аналіз досліджень і публікацій. В науковій, навчальній географічній та регіонально-економічній літературі недостатня увага приділена з'ясуванню питань теоретичного обґрунтування сутності та особливостей (структурних, функціональних, технологічних) туристичних процесів, що зумовлює нечіткість методичних підходів до їх кількісного виміру і оцінки

Загалом термін «процес» (від лат. *processus* – просування) означає послідовну зміну станів об'єкту в часі. Сама власне природа об'єкту може бути довільною: матеріальний (природний чи штучно створений) або ідеальний (поняття, теоретична схема) об'єкт породжує відповідно матеріальний або ідеальний процес.

Загальнофілософське понятійно-термінологічне підґрунтя процесу заклав англійський філософ

і математик А. Уайтхед, який стверджував, що оточуючий матеріальний світ, реальність є не що інше як процес, тобто постійне, безперервне успадкування попередньої сутності та становлення (набуття) нової сутності (стану) (Whitehead, 1978).

Виділяють дискретні та континуальні (неперервні) процеси. При дискретних процесах стани об'єкту чітко відмежовані один від одного, тобто для кожного конкретного стану можна визначити суміжні стани (попередні або наступні, або лише один з таких станів). Прикладом дискретних процесів є рух автомобіля, робота продавця магазину, змішані перевезення вантажів тощо; прикладом неперервного процесу – кипіння води, рух планет навколо Сонця.

Оскільки дослідження процесів традиційно базується на системній методології, то варто звернути увагу на публікації, в яких висвітлюються методологічні підходи стосовно системоутворення в туризмі та концептуальні положення туристичних систем, як об'єктів наукового дослідження. В цьому контексті були використані роботи Н. Лейпера (Leiper, 1979), К. Каспара (Kaspar, 1992), М. Скарпіно (Scarpino, 2011), О. Любіцевої (Lyubitseva, 2005), А. Гайдук (Gaiduk, 2001), Т. Ткаченко (Tkachenko, 2009), В. Герасименка (Herasymenko, 2013), О. Височан (Vysochan, 2014), Л. Мажар (Mazhar, 2014), детальний аналіз результатів яких висвітлено І. Дудником (Dudnyk, 2016a).

Одну з перших спроб системної інтерпретації туризму з позицій інтегрально-онтологічного підходу здійснив Н. Лейпер, який запропонував системну модель туризму, що складається з трьох елементів: власне туристів, ресурсного потенціалу регіону (географічної основи) та туристичної індустрії (Leiper, 1979). Географічну основу туристичної системи Н. Лейпер уявляв як сукупність регіонів принаймні трьох функціональних типів:

- вихідний регіон, в якому виникає певна туристська потреба та попит на відповідний туристичний продукт; в цьому регіоні починається і закінчується конкретна туристична подорож;
- транзитний регіон, через який проходить подорож туриста з вихідного регіону до місця призначення;
- регіон-дестинація, що є головною метою конкретної туристичної подорожі.

Цілком очевидними є досить стійкі взаємозв'язки між цими регіонами, що виявляються в певній географічній, транспортній, адміністративно-управлінській спільності тощо. Такі уявлення найбільш співзвучні географічному трактування системоутворюючих процесів в туризмі, що є достатньо логічним з огляду саме на досить сильну виявлену географічну специфіку туристичного процесу.

Певна спрощеність та недостатня деталізація в моделі Н. Лейпера стала підставою для критичних зауважень та відповідних спроб вдосконалення цієї моделі. Зокрема, Р. Проссер запропонував детальнішу

модель системи туризму шляхом введення до базової моделі Н. Лейпера інформаційно-управлінських, транспортно-комунікаційних та ринкових елементів (Prosser, 1998). Також М. Дж. Ламонт запропонував деталізувати в моделі Н. Лейпера територіально-функціональну структуру регіону-дестинації, ввівши поняття області, регіону та точки дестинації (Lamont, 2009).

Доробок швейцарського вченого К. Каспара полягає в представленні туризму як економічної системи. Він у статті «Вступ до управління в сфері туризму» (Kaspar, 1992) обґрунтував ієрархічну модель системи туризму, показавши її взаємодію із зовнішнім середовищем. Зокрема, він виділив підсистеми «суб'єкт туризму» та «об'єкт туризму», в останній виділив такі елементи як туристичне підприємство, туристична організація та туристичний регіон. В якості головних зовнішніх чинників виступали економіка, технології, соціальне середовище та екологія (Leiper, 1979). За переконанням В. Герасименка, саме К. Каспара слід вважати автором моделі економічної системи туризму (Herasymenko, 2013).

Гайдук А. Б. проаналізувала фактори формування та розвитку туристичної системи в ринкових умовах (Gaiduk, 2001). Ткаченко Т. І. в монографії «Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу» (Tkachenko, 2009) розглядає систему туризму як об'єкт наукового пізнання, обґрунтовуючи його також як соціо-еколого-економічну систему, дещо штучно прив'язуючи таку її назву до глобалістського трактування сталості.

Також цілком резонно наполягає Мажар Л.Ю. на необхідності посилення системно-просторового підходу в географічному трактуванні туризму, акцентуючи на географічній «зоні відповідальності» у дослідженні туризму. В статті «Туризм в просторі і часі: погляд географа» пропонується виокремлення туристсько-рекреаційного геопростору, в основі якого знаходиться територіальна туристсько-рекреаційна система. Тобто, автор майже впритул підходить до більш загального терміну, яким міг би стати термін туристсько-географічна система. Тут вочевидь лише термінологічний стереотип «рекреаційний» став на заваді до виходу на вищий рівень узагальнення (Mazhar, 2014).

Однією з найбільш ґрунтовних наукових розвідок можна вважати статтю Г. Герасименка, присвячену аналізу застосування системного підходу для дослідження сфери туризму, в якій пропонується розглядати туризм як складну, динамічну, поліфункціональну, відкриту систему. Його авторська модель системи туризму складається з трьох підсистем: туристичні ресурси - туристичні продукти - ринки туристичних товарів та послуг. Модель створена з метою застосування ефективних методів управління туристичною системою (Herasymenko, 2013).

Більшість з існуючих наукових публікацій щодо теоретичних моделей системи «туризм» досить ґрунтовно проаналізував О.Височан у своїй статті «Туризм як система» (Vysochan, 2014).

Також заслуговують на увагу та використання роботи, в яких обґрунтовуються специфічні гносеологічні об'єкти – туристично-географічна система (Dudnyk, 2016a; 2021) та транспортно-географічна система (Navrylov, 2005; Dudnyk, 2016b), тобто власне ті об'єкти, в яких і відбуваються досліджувані туристичні процеси.

Зокрема І. Дудник підкреслює, що в якості загального об'єкта дослідження варто розглядати суспільно-географічну систему як закономірний взаємозв'язок видів та об'єктів людської діяльності в умовах цілісної території, що функціонально зорієнтовані на забезпечення потреб конкретної спільноти людей. В найбільш загальному вигляді суспільно-географічна система являє собою взаємозв'язану сукупність різноякісних за своєю субстанційною природою елементів (природних, демографічних, господарських), їх властивостей та відношень, яка в результаті взаємозв'язків утворює нову якість, що виявляється у відносній стійкості, територіальній та функціональній цілісності, особливому вияві закономірностей розвитку даної цілісності. Ця система зароджується та функціонує в результаті складних процесів геопросторової взаємодії територіальних поєднань природних ресурсів, господарсько-територіальних систем, демогеографічних систем, які розглядаються як її субстанційні підсистеми (компоненти). Взаємодія знаходить вираз в циркулюванні досить великої множини потоків-зв'язків (прямих, зворотних, вторинних) між матеріально-речовинними об'єктами-елементами. Специфікою таких зв'язків є їх істотна опосередкованість територією. Саме суспільно-географічну систему ймовірно розглядати як середовище, в якому відбувається функціонування туристичних процесів (Dudnyk, 2016a).

В іншій роботі І. Дудник стверджує, що специфічним об'єктом суспільно-географічного дослідження туризму варто вважати туристично-географічну систему (як підсистему суспільно-географічної системи), яка уявляється як сукупність тісно взаємодіючих об'єктів туристичної сфери в межах цілісної території. В основі такої взаємодії лежать багатоманітні зв'язки, які являють собою обмін людськими (туристичними) потоками, речовиною, енергією та інформацією між елементами в межах цілісної території. Такі зв'язки притаманно виникають та циркулюють на всіх стадіях туристичного процесу (Dudnyk, 2021).

Методичні особливості дослідження. Аналіз категорії туристичного процесу варто здійснювати на основі положень теорії суспільно-географічної системи, концепції туристично-географічної системи, теорії транспортних систем, транспортної географії. Вони дають достатні підстави для таких дослідницьких постулатів.

Об'єктивно притаманними умовами процесу мають бути такі.

1. Наявність об'єкту чи явища, тобто власне тієї субстанції, яка змінюється або перебуває в процесі. Така субстанція може бути у вигляді матеріального предмету (наприклад, туристична інфраструктура)

або певного динамічного стану (наприклад, інтеграція, зростання, дегенерація, поширення). При цьому потрібно мати на увазі, що, незважаючи на постійні зміни, об'єкт (явище) повинні зберігати свою ідентичність (якісну визначеність) впродовж всього процесу. Тому що будь-який об'єкт існує доти, доки зберігає свою ідентичність (тотожність), а коли втрачає її, то припиняє існування як дана якість. Такими об'єктами в контексті мети даного дослідження мають розглядатися суспільно-географічна система, туристично-географічна система, транспортно-географічна система.

2. Наявність часових змін: будь-яке становлення, рух, процес, динамічний стан, зміна, відбуваються в часі.

3. Кожен процес перебуває в певному просторовому зв'язку з іншими процесами та має відповідну просторово-територіальну локалізацію.

4. Необхідною складовою частиною поняття «процес» є напрямок змін – будь-який динамічний стан об'єкта передбачає його модифікацію «від ... до ...».

5. Вся різноманітність напрямків процесу загалом вміщається в чотири виміри: час, простір, кількість, якість.

6. Загалом процес може вважатися завершеним (закінченим) у тому випадку, коли об'єкт, в якому відбуваються зміни, втрачає свою ідентичність (змістовну якість). Саме та миттєвість, коли ідентифікація об'єкта стає неможливою, є закінченням процесу, поява ж нового об'єкта, який не існував досі, означає початок нового процесу.

Для з'ясування сутності поняття туристичного процесу як притаманного атрибуту туристично-географічної системи доцільно звернутися до таких певною мірою теоретично опрацьованих наукових категорій як суспільно-географічний процес, бо за формальною логікою можна припустити наступне: якщо туристично-географічна система є підсистемою суспільно-географічної системи, то і туристичний процес, що відбувається в туристично-географічній системі може бути подібним до суспільно-географічного процесу як більш загального. Доцільність такого звернення зумовлюється наступними припущеннями:

- по-перше, цілком очевидним є припущення про те, що транспортний процес є однією зі складових частин (елементів) більш загального суспільно-географічного процесу;

- по-друге, сутність (механізми) та особливості суспільно-географічного процесу є значною мірою з'ясованими і їх доцільно застосувати для обґрунтування поняття туристичного процесу;

- по-третє, територіальні переміщення людей, є, з одного боку, суттєвою ознакою суспільно-географічного процесу як притаманно-необхідної умови існування суспільно-географічної системи (а, отже, і самої туристичної системи як її підсистеми), а з іншого боку – саме геопросторові переміщення людей, поїздки, подорожі (є головним змістом туризму, а отже і функціонування туристично-географічної системи. Ця важлива обставина вказує

на змістовну єдність та функціональну спільність зазначених процесів (Dudnyk, 2016b).

Науковий аналіз туристичного процесу і як чинника започаткування системоутворення в туризмі, і як головного змісту функціонування туристичної системи доцільно здійснювати через застосування принаймні таких принципових методичних положень:

- неодмінною умовою має стати врахування специфіки міждисциплінарного наукового відображення категорії «туристична система» та категорії «туристичний процес» з чітким виділенням предметної специфіки тієї науки, з позицій якої здійснюється дослідження;

- дослідження впливу особливостей суспільно-географічної системи як середовища, в якому здійснюється туристичний процес;

- дослідження впливу транспортно-географічної системи як своєрідного «каркасного» компонента туристичної системи;

- пояснення сутності та специфіки суспільно-географічного та транспортного процесів як змістовної основи здійснення туристичних процесів;

- врахування інституціональної, функціональної та геопросторової диференційованості суспільно-географічної, туристичної та транспортної систем з метою виявлення відповідної диференційованості туристичних процесів.

Головні результати дослідження. В науковому дослідженні процесів будь-якої природи, на нашу думку, варто застосовувати системний підхід. Як свідчить загальна теорія систем необхідно враховувати два аспекти прояву системних властивостей: онтологічний та гносеологічний. Стосовно туризму на такому розмежуванні наголошує В. Пазенок, стверджуючи, що в філософії туризму насамперед слід виділити її онтологічну частину, тобто вчення про туризм як різновид соціального буття, суспільну реальність, її загальні характеристики (сутнісні, просторові, часові тощо), закономірності прояву та розвитку. Онтологічний вимір туризму на думку цього вченого застосовується для характеристики як природного середовища – «буття туристичної життєдіяльності» (земна поверхня, ближній космос), так і суспільного середовища («живої соціальної матерії»), так і соціальної компоненти (Pazенок, 2010).

На нашу думку, онтологічний аспект є відображенням об'єктивно існуючої багатоманітної реальності в межах певної території, на якій в результаті прояву закону загального взаємозв'язку формуються складні системні утворення. В таких утвореннях знаходить вияв переважна більшість матеріальних і нематеріальних видів людської діяльності, зокрема і туризм, як специфічний вид діяльності, в якому поєднуються матеріальні і нематеріальні види. Ці утворення, маючи добре виражений геопросторовий характер, володіють лише найбільш загальними системними рисами, які далеко не завжди помітні при їх вивченні з традиційно описових (несистемних) підходів. При розгляді такої сукупності видів людської діяльності та пов'язаних з

ними об'єктів, що об'єднуються спільною територією, через призму загальної теорії систем вона постає у вигляді інтегральної соціо-природно-господарської системи і може розглядатися як спільний об'єкт (в першому наближенні) багатьох наук.

Гносеологічний аспект відображаючи, насамперед, предметну сутність та специфіку певної конкретної науки, представляє цю реальну («онтологічну») систему у вигляді певною мірою абстрагованого (ідеалізованого) образу (сислової моделі) саме під кутом зору теорії цієї конкретної науки. Тому, наприклад, одна й та реальна система в гносеологічному розумінні буде називатися по різному: екологічна система (екологія), демографічна система (демографія) тощо.

Туристична діяльність в силу своєї різноманітності та різноякісної сутності пов'язана з цілою низкою наук, серед яких географія посідає особливе місце. Роль і місце географії, як комплексної науки, у вивченні туризму зумовлені принаймні такими обставинами: по-перше, необхідністю географічного обґрунтування територіальної структури ресурсної, особливо рекреаційної, складової туризму; по-друге, вивченням геопросторових відмінностей та обґрунтуванням територіальних пропорцій розвитку туризму; по-третє, необхідністю географічного обґрунтування моделей розвитку регіональних туристичних ринків.

В нинішніх умовах розвитку суспільної географії дедалі більшої прихильності вчених набуває точка зору про те, що найбільш загальним та в той же час змістовно визначеним об'єктом даної науки є *суспільно-географічна система* (Dudnyk, 2016a). Еволюція поглядів на об'єкт суспільної географії є, по-перше, відображенням діалектичної єдності процесів диференціації та інтеграції людської діяльності (в широкому розумінні); по-друге, вона відображує розширення, поглиблення та ускладнення теоретичних уявлень про об'єкт та предмет науки у відповідності із соціальним замовленням.

Послідовну зміну (впродовж відповідних періодів розвитку економічної географії) таких категорій як «виробничо-територіальний комплекс», «територіально-виробничий комплекс», «економіко-географічна система», «територіальна соціально-економічна система», «суспільно-територіальна система (комплекс)» можна розглядати як ілюстрацію еволюції уявлень про об'єкт цієї науки. Виходячи з оцінки сучасного рівня розвитку теорії економічної і соціальної географії, фактичних та потенційних можливостей застосування результатів її досліджень, а також зі змісту процесів територіальної диференціації та інтеграції життєдіяльності суспільства, виявів системо- та комплексотворенням можна стверджувати, що найбільш загальним (інтегрованим) її об'єктом є суспільно-географічна система. А сам термін «економічна і соціальна географія» змістовно трансформується в термін «суспільна географія».

Під суспільно-географічною системою слід розуміти закономірний взаємозв'язок різноякісних видів та об'єктів людської діяльності в умовах цілісної території, що функціонально зорієнтовані

на забезпечення потреб конкретної спільності людей. В найбільш загальному вигляді суспільно-географічна система являє собою взаємозв'язану сукупність різноякісних за своєю субстанційною природою елементів (природних, демографічних, господарських), їх властивостей та відношень, яка в результаті взаємозв'язків утворює нову якість, що виявляється у відносній стійкості, територіальній та функціональній цілісності, особливому вияві закономірностей розвитку даної цілісності. Суспільно-географічна система зароджується та функціонує в результаті складних процесів геопросторової взаємодії територіальних поєднань природних ресурсів, господарсько-територіальних систем, демогеографічних систем, які розглядаються як її субстанційні підсистеми (компоненти). Взаємодія знаходить вираз в циркулюванні досить великої множини зв'язків (прямих, зворотних, вторинних) між матеріально-речовинними об'єктами-елементами. Специфікою таких зв'язків є їх істотна опосередкованість територією.

Як і будь-який складний (комплексний) об'єкт суспільно-географічна система має достатньо чіткий вияв компонентної, територіальної та управлінської структур. Функціонально-компонентна структура представлена наступними структурними частинами: природно-ресурсна підсистема; матеріально-виробнича або господарська підсистема; підсистема послуг (сфера послуг); демогеографічна підсистема; організаційно-управлінська підсистема. В цьому аспекті структури варто звернути увагу на підсистему послуг, бо саме до неї в якості структурної складової частини належить туризм.

Головною функцією *сфери послуг*, як підсистеми суспільно-географічної системи, є безпосереднє задоволення життєвих потреб людини та створення сприятливих умов її життєдіяльності. Вона відіграє роль своєрідної зв'язуючої ланки між базовими підсистемами (природно-ресурсна та матеріально-виробнича) з одного боку та демографічною підсистемою, з іншого. Значення її полягає, насамперед, в тому, що вона виконує переважну більшість соціальних та гуманітарних, загальносистемних функцій. З точки зору географії сфера послуг в контексті суспільно-географічної системи виступає у вигляді територіальної системи послуг – сукупності прямо або опосередковано взаємозв'язаних підприємств послуг в межах цілісної території.

Процес зародження та розвитку територіальних систем послуг можна уявити як виникнення та стабільний вияв зв'язків між елементами сфери послуг в умовах цілісної території. Всю сукупність таких зв'язків можна поділити на два види: по-перше, це зв'язки між підприємствами сфери послуг, що зумовлені спільністю цільового призначення цих підприємств; по-друге, це взаємозв'язки між центрами послуг (населеними пунктами) різних рангів. Саме другий вид зв'язків є провідним в утворенні територіальних систем послуг. Матеріальним виявом таких зв'язків є подорожі (поїздки) людей до підприємств послуг з метою задоволення певних

соціальних потреб. Оскільки обслуговуючий статус певного підприємстві (населеного пункту) є досить стійким, то його відвідування людьми (споживачами) характеризуються певною систематичністю та стабільністю. При цьому потрібно мати на увазі, що інтенсивність таких поїздок вища в межах невеликих за територією систем, а зі збільшенням територіальних масштабів системи інтенсивність поїздок як правило зменшується, але вони відрізняються більшою цільовою спрямованістю.

Основа суспільно-географічного процесу становить геопросторова взаємодія суспільства і природи, яка виявляється в змінах компонентів ландшафтно-оболонки Землі та геосистем, в еволюції територіальної організації життєдіяльності суспільства. Суспільно-географічні явища, які розглядаються фіксовано на певну дату як статичні (незмінні), називають ситуаціями, наприклад, екологічна, демографічна ситуація тощо. Відповідно, суспільно-географічний процес можна трактувати як певну просторово-часову зміну ситуацій, які відображують стан об'єкту (системи). В більш конкретизованому вигляді цей процес означає динаміку поширення по земній поверхні природно-ресурсного середовища, населення та господарства, розвиток суспільно-географічних систем, зокрема, зміни їх територіальної структури. Це є достатньо переконливим свідченням на користь твердження, що у дослідженні суспільно-географічного процесу ключова роль має належати аналізу суспільно-географічних зв'язків (Dudnyk, 2016b).

Загалом можна достатньо обгрунтовано стверджувати, що суспільно-географічний процес складається з таких головних підпроцесів як розміщення виробництва, розселення людей, міграції, переміщення людей, регіональний розвиток, диференціація, концентрація, поширення, агломерування, поляризація, диверсифікація, інтеграція, районоутворення, регіоналізація (Paznok, 2010).

Змістовною сутністю перелічених складових суспільно-географічного процесу є взаємозв'язки. Під зв'язками розуміють матеріально-речовинний, енергетичний та інформаційний обмін між географічними об'єктами. Йдеться, перш за все, про територіальні зв'язки, тобто ті зв'язки, які здійснюються з *подоланням простору*. В реальному житті таких зв'язків існує велика кількість, в узагальненому вигляді їх поділяють на такі різновиди: виробничі, соціальні, демографічні, соціовиробничі, соціоприродні, трудові, технологічні, міграційні тощо (Dudnyk, 2016b).

Таким чином, суспільно-географічний процес розглядається принаймні у двох аспектах:

- по-перше, як зміна станів (параметрів, функцій) певної системи в часовому вимірі;
- по-друге, як здійснення просторово-територіальних зв'язків між елементами суспільно-географічної системи.

Підсумовуючи головні риси, які є об'єктивно притаманні суспільно-географічному процесу, доцільно ще раз наголосити, що цей процес в цілому

та його складові (підпроцеси) в переважній більшості своїй можливі лише за наявності транспорту (транспортно-географічного процесу), як необхідної умови їх здійснення. Це вказує на функціональну спільність туристичного та транспортного процесів в суспільно-географічній системі (Dudnyk, 2016a).

Починаючи розгляд категорії туристичного процесу знову ж таки вимушені зауважити, що в літературі не існує єдиного, загальноприйнятого тлумачення багатьох ключових термінів, які визначають сутність та специфіку цього процесу.

Загалом туристичний процес можна розглядати як зміни стану туристичної системи в часі та просторі. Стан цієї системи характеризується такими параметрами як територіальні масштаби, структурні та функціональні характеристики, форми внутрішньої територіальної організації, обсяги, динаміка та структура туристичних потоків. Відповідно туристичний процес полягає у зміні цих параметрів.

В цьому аспекті варто конкретизувати специфіку об'єкта, тобто власне тієї субстанції, яка змінюється або перебуває в процесі. Таким гіпотетичним об'єктом у контексті даної статті виступає туристично-географічна система, змістовна сутність та структурно-функціональна специфіка якої є визначальними у формуванні та функціонуванні туристичних процесів. У відповідності до усталених класифікацій галузей сфери послуг, з урахуванням характеру виробництва та надання послуг, особливостей їх територіальної організації виділяються такі спеціалізовані територіальні системи послуг: територіальні системи торгівлі, територіальні системи побутових послуг, медичних послуг, освіти, рекреаційні системи, фінансових послуг, культури, науки, управління, житлово-комунального господарства тощо. В складі таких систем в свою чергу виділяються функціонально глибше спеціалізовані системи (підсистеми) нижчих порядків. Наприклад, в територіальній системі освіти виділяються спеціалізовані територіальні системи шкільної освіти, професійної освіти, спеціальної (середньої) освіти, вищої фахової освіти тощо (Dudnyk, 2016a).

Така методологічна логіка приводить до формально очевидного та в той же час принципово важливого висновку про наявність в складі територіальної системи послуг спеціалізованої територіальної підсистеми туристичних послуг, яка володіє певною функціональною цілісністю та змістовною відмежованістю, а також специфічною структурою та організацією, що дає всі необхідні підстави для її ідентифікації в якості відносно автономної в онтологічному сенсі системи, що виступає в якості специфічного об'єкта дослідження. З позицій суспільно географічної методології таку систему варто означити як *туристично-географічну систему*, що являє собою цілісну (взаємопов'язану) сукупність специфічних елементів та об'єктів туристичного процесу в межах відповідної суспільно-географічної системи (Dudnyk, 2021). Найсуттєвішими рисами

теоретичної моделі туристично-географічної системи є такі.

1. Аналіз співвідношення понять суспільно-географічної системи та туристичної системи свідчить про досить високий ступінь структурного ізоморфізму, тобто воно досить подібні між собою в принципах побудови та організації (Dudnyk, 2016a). Така подібність дає підстави для попередніх припущень про те, що останню можна термінологічно ідентифікувати як *туристично-географічну систему*, оскільки вона є органічною підсистемою суспільно-географічної системи, то саме такий термін найбільш адекватно буде відображати предметно-гносеологічну сутність туристичної системи.

2. Туристично-географічна система виникає і розвивається в результаті геопросторової взаємодії між елементами туристичної сфери в умовах цілісної території (регіону). В основі такої взаємодії лежать багатоманітні зв'язки, які являють собою обмін людськими (туристичними) потоками, речовиною, енергією та інформацією між елементами в межах цілісної території. Такі зв'язки елементами виникають та циркулюють на всіх стадіях туристичного процесу.

3. Зовнішні умови і чинники, які різною мірою детермінують структуру, функції та інші параметри туристично-географічної системи, виступають у статусі її зовнішнього середовища, головними складниками якого є економічні, соціальні, екологічні, технологічні, політичні явища та процеси. Однак таке середовище не є хаотичним чи високоентропійним, воно також певною мірою системно організоване (Dudnyk, 2016a). З позицій географії безпосереднім контактним середовищем туристично-географічної системи є екіпотенціальна (компонентна ієрархічність) до неї суспільно-географічна система відповідного рівня геопросторової ієрархії.

4. Специфічною особливістю туристично-географічної системи є територіальність, яка накладає відбиток на всі аспекти її функціонування та організації: в процесуальному, часовому, структурному, функціональному розумінні. Територіальність, як специфічна ознака туристично-географічної системи, має особливе значення з огляду на такі риси туризму (Dudnyk, 2016a):

- тісна прив'язка туристичного продукту до потенціалу рекреаційно-туристичних ресурсів, які мають конкретну територіальну локалізацію і їх використання можливе зазвичай в місці розташування; відповідно можливість створення певного туристичного продукту лише в межах певної конкретної території;

- територіально концентрований характер локалізації багатьох видів туристичної діяльності;

- характер виробництва та способу споживання більшості туристичних послуг мають тісну територіальну детермінованість, тобто певна туристична послуга може бути спожита тільки в місці її виробництва;

- територіальна відмежованість споживача і

виробника туристичних послуг – саме споживач «іде до туристичного продукту» на відміну від багатьох інших галузей, де продукти та послуги прямують до споживача.

5. В якості головних одиниць функціонально-компонентної структури туристично-географічної системи виступають туристично-ресурсна підсистема, туристично-виробнича підсистема, туристично-інфраструктурна підсистема, загальноінфраструктурна підсистема, туристично-управлінська підсистема. Компонентний склад вказує на якісну неоднорідність туристично-географічної системи, що виступає важливою передумовою виникнення зв'язків обміну, як різновиду туристично-географічного процесу.

6. Компонентна ієрархічність (еквіпотенціальність) туристично-географічної системи полягає в наявності в її структурі підсистем «другого порядку»: туристично-ресурсна підсистема складається з природно-ресурсної, культурно-ресурсної та соціо-економіко-ресурсної підсистем; туристично-інфраструктурна – з готельної, харчової, транспортної; загальноінфраструктурна – з підсистем розваг, харчування, інформації, комунального забезпечення, транспорту; туристично-управлінська підсистема – з регіональних (місцевих) органів державної влади, відомчо-галузевих органів центральної влади, підсистеми адміністративно-правових послуг, громадських організацій. Між названими елементами існують певні зв'язки, які також можна з певною умовністю ідентифікувати як елементи туристичного процесу.

7. В територіальній структурі туристично-географічної системи виділяються два типи утворень – компонентно-територіальні та інтегрально-територіальні підсистеми, обидві з яких мають специфічний вияв на елементарному, місцевому, локальному, регіональному рівнях. За просторовою формою елементи територіальної структури виступають у дискретній, континуальній та мережевій формах.

8. В суспільно-географічному розумінні комплексність туристично-географічної системи уявляється як оптимальна пропорційність взаємодії всіх її компонентів за умови повного та раціонального використання інтегрального (але, насамперед, туристичного) потенціалу території, що спрямована на забезпечення умов туристичної діяльності та задоволення туристичного попиту.

Необхідною стадією ітерації понять має бути розгляд транспортного та транспортно-географічного процесів, оскільки гіпотетично вони за своєю змістовною сутністю мають значний ступінь ізоморфізму безпосередньо з туристичним процесом.

Визначальною особливістю транспортного процесу є наявність операції транспортування, сутність якої полягає в територіальному переміщенні людей (пасажирів, туристів) (Polischuk et al., 2005). Достатньо очевидним є припущення про те, що саме в цьому і полягає змістовне «взаємоперекриття» термінів суспільно-географічний процес і транспортний

процес. Тобто, транспортно-географічний процес можна визначити, як сукупність дій, операцій, що здійснюють територіальні зв'язки між елементами суспільно-географічної системи – це переміщення речовини та енергії між елементами суспільно-географічної системи, що пов'язані з подоланням простору, та здійснюються одним або кількома видами транспорту за певним маршрутом (Dudnyk, 2016b).

Спільними рисами наведених визначень туристичного процесу, транспортно-географічного процесу та суспільно-географічного процесу є, по-перше, наявність в кожному з них операції транспортування, сутність якої полягає в територіальному переміщенні людей; по-друге, і транспортний і туристичний процеси є підпроцесами загального суспільно-географічного процесу, а, отже, вони зумовлюють зміни як суспільно-географічній системі загалом, так і в туристично-географічній системі зокрема (Dudnyk, 2016b).

Достатньо очевидним є припущення про те, що саме в цьому і полягає змістовне «взаємоперекриття» цих процесів. Виходячи з такого припущення, туристичний процес в туристично-географічній системі доцільно визначати як *туристично-географічний процес*, що являє собою сукупність дій, операцій, що здійснюють геопросторові зв'язки між елементами туристично-географічної системи. Складовими частинами цього процесу доцільно вважати насамперед транспортування та пересадка туристів з одного виду транспорту на інший, які мають достатньо чітко виражений просторово-територіальний характер та становлять сутність туризму (територіальні переміщення, подорожі).

Тобто, туристично-географічний процес – це насамперед переміщення речовини та енергії між елементами туристично-географічної системи (суспільно-географічної системи), що пов'язані з подоланням простору, та здійснюються одним або кількома видами транспорту за певним маршрутом. Однак цей головний елемент туристично-географічного процесу зумовлює певні зміни в самій туристично-географічній системі – функціональні, структурно-компонентні та структурно-територіальні. Такі зміни слід також відносити до складу туристично-географічного процесу.

Ці зміни стосуються насамперед системоутворюючих зв'язків, які за великим рахунком становлять змістовну основу туристично-географічного процесу. Такі зв'язки зазвичай уявляються у вигляді двох функціональних типів: за змістом (обміну, побудови, функціонального взаємодоповнення, управління) та за характером (зовнішні та внутрішньосистемні).

Зв'язки обміну являють собою потоки (обмін) речовини та інформації між елементами системи, а також між системою та середовищем. Класичним в географічному розумінні виявом таких зв'язків в туристично-географічній системі є туристичні потоки. В нинішніх умовах України особливістю зв'язків обміну в національній та регіональних туристичних системах є те, що пасажироперевезення

здійснюються в переважній більшості наземним транспортом у вигляді трансферів, тобто підвезення від периферійних елементів системи до аеропорту-центру чи до залізничного або морського хаба.

Зв'язки функціонального взаємодоповнення зумовлені неможливістю існування одного елемента туристично-географічної системи без іншого. В умовах конкретної туристично-географічної системи це виявляється в певному розподілі та ієрархії функцій: туристичні центри найвищого рівня забезпечують задоволення попиту переважно на міжнародні перевезення, другого рівня – міжрегіональні всередині країни, третього рівня – місцеві (внутрішньорегіональні).

Зв'язки побудови – це ті зв'язки, завдяки яким тримається каркас системи, в нашому випадку такими зв'язками будуть екстичні зв'язки, які безпосередньо формують каркас системи міського розселення, а опосередковано (але дуже суттєво) – ієрархію туристичних та транспортних центрів. До цього виду зв'язків потрібно також віднести зв'язки в інтегральній транспортній мережі країни (як сукупність галузевих мереж всіх видів транспорту), завдяки якій створюється істотний стабілізуючий вплив на національну туристично-географічну систему.

Зв'язки управління – потоки інформації, які змінюють, регулюють або коригують поведінку системи; через загальнодержавні та галузеві органи управління вони забезпечують стійкість та організованість туристично-географічної системи.

Загалом модель туристично-географічного процесу можна уявити наступним чином (рис. 1)

- геопросторові переміщення людей: суходільні, повітряні, водні, підземні, підводні, космічні;
- туристичні потоки – масові переміщення туристів як в межах певної туристично-географічної системи, так і між такими системами (внутрішні, міжнародні, екскурсійні);
- зміни структурно-компонентної структури;
- структурно-функціональні зміни.

Туристичні потоки внутрішні – переміщення (поїздки) людей з туристичною метою в межах національної туристичної системи, між регіональними туристичними системами або в межах таких систем.

Міжнародні туристичні потоки виїзні – переміщення (поїздки) людей з туристичною метою за межі національної туристичної системи (за кордон)

Міжнародні туристичні потоки в'їзні – переміщення (поїздки) людей з туристичною метою до національної туристичної системи з-за її меж (з-за кордону)

Екскурсійні потоки – переміщення (поїздки) людей з культурно-пізнавальною метою зазвичай в межах регіональної або в межах локальної туристичної системи терміном до однієї доби.

Оскільки туристичний процес здійснюється переважно різноманітними транспортними засобами, то виникають вагомні підстави для виокремлення його окремих типів в залежності від виду транспорту, який використовується для його здійснення. В

залежності від виду транспорту або поєднань видів транспорту, які беруть участь у здійсненні туристичного процесу, формуються відповідні специфічні особливості туристичних перевезень, на основі чого можна виділяти типи туристично-географічного процесу. За кількістю видів транспорту, які задіяні для конкретного туристичного перевезення, можна виділити такі типи туристично-географічного процесу: юнімодальний (один вид транспорту) та змішаний – мультимодальний та інтермодальний, в яких застосовуються кілька видів транспорту.

Юнімодальний тип туристично-географічного процесу являє собою прямі перевезення туристів лише одним видом транспорту. Застосовується переважно за умов, коли відомі початковий та кінцевий пункти транспортування за відсутності проміжних пунктів пересадки та подальшого трансферу. Критеріями вибору конкретного виду транспорту є відстань перевезення, чисельність туристичної групи або потоку, тривалість подорожі, питомі транспортні витрати на перевезення. Зазвичай для цього виду туристично-географічного процесу застосовуються типові моделі мікросистем з порожнім пробігом транспортного засобу або зі зворотнім перевезенням (Dudnyk, 2016b).

Мультимодальний тип туристично-географічного процесу являє собою прямі змішані перевезення туристів принаймні двома різними видами транспорту у межах однієї національної туристичної системи. Кількість видів транспорту обирається індивідуально, виходячи з конкретних параметрів туристичного продукту, для реалізації якого застосовується мультимодальне перевезення.

Інтермодальний тип туристично-географічного процесу характерний для забезпечення міжнародних виїзних та в'їзних туристичних потоків. Він полягає в здійсненні туристичного перевезення кількома видами транспорту (за єдиним перевізним документом

– колективною або індивідуальною туристичною путівкою) з пересадкою туристів у транспортних вузлах (хабах) з одного виду транспорту на інший без здійснення транспортно-документальних формальностей. Тобто, для здійснення цього виду туристично-географічного процесу необхідно фактично конструювати спеціальну інтермодальну транспортно-географічну систему. Особливостями функціонування інтермодальної системи є:

- єдиний комерційно-правовий режим діяльності всіх її учасників (транспортних підприємств, туристичних підприємств, систем бронювання, аеропортів, автовокзалів, морських тарічкових портів, готельних мереж) на основі договірних відносин; використання систем електронного обміну даними, яка забезпечує відстеження за переміщеннями вантажу, передачу інформації та зв'язок;

- єдність усіх ланок транспортно-туристичного ланцюга в організаційно-технологічному аспекті з чітко окресленими формами взаємодії та координації усіх ланок ланцюга, що забезпечують таку єдність;

- кооперація всіх учасників для комплексного розв'язання організаційно-технологічних та фінансово-економічних аспектів системи;

Серед переваг змішаних форм організації (мультимодальних та інтермодальних) туристичного процесу доцільно назвати:

- зменшення транспортних витрат та зростання продуктивності транспортної роботи;

- підвищення економічної ефективності, здешевлення собівартості туристичних послуг, завдяки чому зростає конкурентоспроможність суб'єктів туристичного бізнесу;

- розширення можливостей туристичної мобільності людей похилого віку та інвалідів;

- отримання екологічного ефекту через економніше споживання енергії.

Рис. 1. Графічна модель структури туристично-географічного процесу. Джерело: авторська розробка

Значною популярністю в перевезенні туристів користується такий різновид мультимодального процесу як бімодальні перевезення, в яких застосовуються комбінації з двох видів транспорту. В залежності від поєднань видів транспорту можуть утворюватися такі інтегровані системи перевезення туристів:

- 1) залізниця - автомобільна дорога;
- 2) залізниця - водний шлях;
- 3) залізниця - повітряний шлях;
- 4) автомобільна дорога - водний шлях;
- 5) автомобільна дорога - повітряний шлях;
- 6) водний шлях - повітряний шлях.

Однією з провідних тенденцій сучасного етапу розвитку туризму є бурхливе зростання ролі авіаційних перевезень туристів, завдяки якому авіаційний транспорт посів провідне місце в структурі туристичних перевезень, що в свою чергу зумовило посилення його впливу як чинника формування туристично-географічного процесу. З позицій географічної методології його варто розглядати у вигляді авіаційного транспортно-географічного процесу, що являє собою транспортно-географічні відношення, які здійснюються безпосередньо авіаційним транспортом (просторово-територіальні переміщення пасажирів або вантажів) або за опосередкованої його участі (авіатранспортна доступність, транспортна забезпеченість території, суспільно-географічна диференціація тощо). Авіаційний транспортно-географічний процес дещо спрощено можна розглядати як взаємопов'язану сукупність таких географічних явищ як переміщення, поширення, диверсифікація, поляризація, диференціація, інтеграція, які здійснюються авіатранспортними засобами.

Авіаційний транспортно-географічний процес, як складова частина (підпроцес) туристично-географічного процесу та в більш широкому розумінні – суспільно-географічного процесу, доцільно розуміти як сукупність дій, операцій, елементів та відношень, що забезпечують просторово-територіальні зв'язки безпосередньо не лише в авіатранспортній системі, а й у туристично-географічній системі, а загалом – в суспільно-географічній системі.

Зародження, становлення і розвиток авіаційного транспортно-географічного процесу зумовлюється впливом характерного лише для нього набору факторів. Ці фактори можуть виступати як сприятливі, нейтральні чи протидіючі, або як надлишкові чи лімітуючі, а їх сукупна дія забезпечує еволюцію, розвиток або якісний перехід геопросторової організації туристичної системи з одного стану до іншого.

Висновки. В науковому дослідженні туризму, як надзвичайно складного та різноякісного феномену сучасності, жодна окремо взята наука чи навіть група споріднених наук не спроможні з належною адекватністю та з достатньою мірою повноти і всебічності відобразити його як специфічну об'єктно-предметну сферу виключно на засадах власної теорії та методології. Своє вагоме слово у вирішенні такого роду методологічних колізій

туризмознавства має сказати суспільна географія. Однак попри такі передумови нині фактично відсутня цілісна концептуальна суспільно-географічна інтерпретація туризму як системного явища, яка базувалась загальносистемних принципах та акцентувала б на географічній якості процесів і явищ туризму.

Географічна наука володіє достатньо потужним та різноманітним теоретико-методологічним потенціалом досліджень геопросторових аспектів суспільно-природної взаємодії та відповідним арсеналом методів, який можна і потрібно ефективно використати для дослідження туристичної сфери як специфічного об'єкта наукового дослідження. В силу специфіки своїх теоретико-методологічних підходів (комплексність, гносеологічна інтеграція різноякісних явищ, геопросторовість) географія має посісти особливе місце в обґрунтуванні теоретичних та методичних засад туризмознавства. Це стосується, на наш погляд, насамперед системно-інтеграційної функції – об'єднання, агрегування, узгодження, органічно системне впорядкування результатів часткових досліджень різних наукових дисциплін в єдиній системі туризмознавства.

Одним з найважливіших завдань є обґрунтування інтегрального гносеологічного об'єкта – туристично-географічної системи, як часткового вияву суспільно-географічної системи. Неодмінною умовою такого обґрунтування має стати географічна інтерпретація туристичного процесу, який в контексті географічної методології варто ідентифікувати як туристично-географічний процес.

Для з'ясування сутності поняття туристичного процесу в методичному аспекті доцільно звернутися до таких певною мірою теоретично опрацьованих наукових категорій як суспільно-географічний процес, туристично-географічна система.

Суспільно-географічний процес, визначальною специфічною ознакою якого є подолання простору, має два аспекти вияву: як зміна станів певної системи в часовому вимірі; та як здійснення геопросторових зв'язків між елементами суспільно-географічної системи. Здійснення цього процесу в цілому та його складових (підпроцесів) в переважній більшості своїй можливі лише за наявності транспорту (транспортно-географічного процесу).

Туристичний процес відбувається безпосередньо в туристично-географічній системі, яка вирізняється високим ступенем ізоморфності з суспільно-географічною системою. Під туристично-географічною системою варто розуміти цілісну (взаємопов'язану) сукупність специфічних елементів та об'єктів туристичної сфери в межах відповідної суспільно-географічної системи.

Туристично-географічний процес уявляється як насамперед переміщення людей, енергії та інформації між елементами туристично-географічної системи, що пов'язані з подоланням простору, та здійснюються одним або кількома видами транспорту за певним маршрутом. До складових різновидів туристично-географічного

процесу варто віднести туристичні потоки, структурно-компонентні та структурно-функціональні зміни стану туристично-географічної системи. В залежності від поєднання видів транспорту формуються певні типи туристично-географічного процесу: юнімодальний, мульти-модальний та інтермодальний.

Таким чином, туристично-географічний процес являє собою складне поєднання динамічних та структурних змін станів туристично-географічної системи, що виявляється в динаміці геопросторових переміщень туристів (туристичні потоки), структурних та територіальних параметрів як системи в цілому, так і її окремих елементів.

Список використаних джерел / References:

- Dudnyk, I. (2016a). The territorial system of tourist services as an object of human geography. In H. Balabanov (Ed.), *Educational and Professional Training of Tourism Specialists* (pp. 40-53). Kyiv, NAU. [In Ukrainian]. [Дудник М. І. Територіальна система туристичних послуг як об'єкт суспільної географії. *Освітньо-професійна підготовка фахівців з туризму*. За ред. Г. В. Балабанова. Київ: НАУ. 2016. С. 40-53.]
- Dudnyk, I. (2016b). *Transport Geography*. Kyiv: NAU. [In Ukrainian]. [Дудник І. М. Транспортна географія. Київ: НАУ].
- Dudnyk, I. (2021). The concept of the tourist-geographical system as a methodological tool for the study of the regional development of tourism. In V. Lazhnik (Ed.), *Actual Problems of International Relations and Regional Studies* (pp. 303-306). Lutsk: Vezha-Druk [In Ukrainian]. [Дудник, І. М. Концепція туристично-географічної системи як методологічний засіб дослідження регіонального розвитку туризму. *Актуальні проблеми міжнародних відносин і регіональних досліджень*. За ред. В. Лажніка. Луцьк: Вежа-Друк. С. 303-306.]
- Gaiduk, A. (2001). Factors of formation and development of tourist system in market conditions. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. Retrieved from: <http://ena.lp.edu.ua:8080bitstream/ntb/9710> [In Ukrainian]. [Гайдук А. Б. Фактори формування та розвитку туристичної системи в ринкових умовах. Інституційний репозитарій Національного університету «Львівська Політехніка». Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080bitstream/ntb/9710>].
- Herasymenko, V. (2013). The development of the theory of the systematic approach applied to the study in the field of tourism. *Vestnik Natsionalnoi Akademii Turizma*, 26(2), 11-15. [In Russian]. [Герасименко В. Г. Развитие теории системного подхода применительно к исследованию сферы туризма. *Вестник Национальной академии туризма*. 2013. Вып. 26(2). С. 11-15.]
- Kaspar, C. (1992). *Wprowadzenie do zarradzania w turystyce*. Przeklad M. Lenart. Warszawa: Osrodek Doskonalenia Kadrl «Orbis».
- Lamont, M. J. (2009). Independent bicycle tourism: A whole tourism systems perspective. *Tourism Analysis*, 14(5), 605-620.
- Leiper, N. (1979). The framework of tourism: Towards a definition of tourism, tourist and the tourist industry. *Annals of Tourism Research*, 6(4), 390-407.
- Lyubitseva, O. (2005). *Market of Tourist Services*. Kyiv: Alterpress. [In Ukrainian]. [Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг. Київ: Альтерпрес, 2005.]
- Mazhar, L. (2014). Tourism in space and time: a geographer's view. *Suchasni Problemy Servisu ta Turyzmu*, 1, 16-23. [In Ukrainian]. [Мажар Л. Ю. Туризм в просторі та часі: погляд географа. Сучасні проблеми сервісу та туризму. 2014. Вип. 1. С. 16-23.]
- Pazenok, V. (2010). Philosophy of tourism in the system of philosophical knowledge. *Naukovi zapysky Kyivskoho universytetu turyzmu, ekonomiky i prava. Seriya: filosofski nauky*, 8, 7-22. [In Ukrainian]. [Пазенок В. С. Філософія туризму в системі філософського знання. *Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки*. 2010. Вип. 8. С. 7-22.]
- Polischuk, V., Havrylov, E., Dmytrychenko, M., Dolia, V., Lanovyi, O., & Lynnyk, I. (2005). *Systemology in Transport*. Kyiv: Znannya Ukrainy. [In Ukrainian]. [Поліщук В., Гаврилов Е., Дмитриченко М., Доля В., Лановий О., Линник І. Системологія на транспорті. Київ: Знання України, 2005.]
- Prosser, R. (1998). Tourism. In Chadwick, R. F.(eds.) *Encyclopedia of Applied Ethics, Vol. 4.* (pp. 373-401). San Diego, CA: Academic Press.
- Scarpino, M. (2011). Tourism System: An Analysis of the Literature For Improved Subnational Development. Retrieved from: http://www.tourgune.org/uploads/tinymce/filemanager/ConferenciaTourismSystems_SubntlDevpmt_Shelly 072010.pdf.
- Tkachenko, T. (2009). *Sustainable Development of Tourism: Theory, Methodology, Business Realities*. Kyiv: KNTEU. [In Ukrainian]. [Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу. Київ: КНТЕУ, 2009].
- Torchiiiev, O. (2001). *Basics of Human Geography*. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian]. [Топчієв О. Г. Основи суспільної географії. Одеса: Астропринт, 2001.]
- Vysochan, O. (2014). Tourism as a system. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 797. 25-38. [In Ukrainian]. [Височан О. С. Туризм як система. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. 2014. Вип. 797. С. 25-38.]
- Whitehead, A. N. (1978). *Process and Reality*. New York: The Free Press.